

‘HE WAIATA PAO KI TE RANGI,
HE KUPU KŌRERO KI TE WHENUA’

Mate koe i te aroha
Titiro ki Taranaki,
Kite koe i te auahi
Nāku i tahu e e e

Ko Rangi ko Papa, ka puta ko te ira tangata. Ka nohongia ko te mata o te whenua i roto i ō rātou papa kāinga, i ō rātou muranga ahi, i ō rātou ngakinga māra. Nā roto i te hononga o te wairua me te kikokiko, kua tū mai ko te tangata, me tōna tinana, tōna hinegnaro, tōna ngākau, e kōhiko ai ko te whakaaro o te tangata, ki ngā mea katoa e whakaarohia ana e te tangata, tae atu ki ngā mea e kitea ana, ā ki ngā āhuetanga katoa hoki, e rangona ana e tōna tinana.

Nā roto i tōna titiro, me te rongoro o tōna tinana, i te ao i puta ai aia te tangata, kua kōhiko te ngākau, me te pupū ake o te whakaaro i roto i aia, ki te e whakaputa i tōna koa, i tōna hari, i tōna mīharo, me te whakaputa kupu mihi ki te āhuetanga o te ao e kite nei ōna mata, e rongoro nei te au o tōna kiri, otirā, ngā wāhi katoa o tōna tinana.

Kā noho te tangata ki te e mātakitaki ake i tōna ao, ka rongoro i te hau matangi e āwhiowhio ana me te hāorooro mai o te moana e whati rā i takutai. Ka rongoro i te hauangi kōkihi i te Kāuru o Tāne, i te karekare wai e rere rā i ngā koikoiawa, te tiotio o te riroriro, o te tīrairaka e topatopa i tōna aroaro, te Kāhu e kē mai rā i te waru.

Ko te ao tēnei e whakaari ana. Ko te hauangi e kōkihi mai rā, ko te wairere e karekare rā, ko te moana e hāorooro ana, ko te manu e tiotio, e kē ana, ko te kurī e auau ana. Koinei te āhuetanga whakaari o ēnei hunga kararehe e takatū ana i e ao whānui.

Engari, ko te tangata, kāore i taea e ia te kōrero, nō te mea i tōna putanga mai i te whare tangata ki tēnei ao, he ngangā noa iho tāna mahi, koirā kua whāngaia atu te komata ūkaipō, e ngata ai te hiahia o te tamaiti, e mutu ai hoki te ngangā mai o te waha, e timata ai te whaene ki te e whakaakoako i te tamaiti, ki te e kupu kōrero. Kā tika rā te whāngai kupu kōrero a te kaiwhāngai i te tamaiti, ka tika hoki te kōrero a te tamaiti a tōna ra. Ka riro anō mā te tangata e whakaakoako te kupu kōrero ki te tamaiti. Ko te whaene te kupu, mā te whaene te kupu.

E rongoro ana au i te kōrero e kī rā – ‘KO TE ATUA TE KUPU!
NĀ TE ATUA TE KUPU!’

Kāre au e whakapono ki ēnei kōrero, nō te mea kua kī ake au i runga ake nei, he ngangā noa iho tā te tamaiti i tōna putanga ki tēnei ao, engari he mea akoako te tamariki, otirā te tangata ki te kōrero i taea ai te kōrero. Anei tētehi kōrero i puta i a Ruka Broughton ki a au, i a au e noho ana i Te Pae-ki-te-Ahumairangi (The Terrace, Wgtn) 1983.

‘KĀORE TE REO I HAERE MAI I TE RANGI!
HE MEA AKOAKO NĀ TE TANGATA!’

Kāti rā, he tīmatanga kōrero tēnei mō te Pūranga Tākupu kua oti nei i a Ruakere Hond, te whakakaupapa. Kua whaowhia mai nei e ia, ko te nuinga ko ngā kupu ake o Taranaki i taea ai e ia te hopuhopu, te wherawhera me te whakarāpopoto mai, ki roto ki tēnei tāinga.

Koia rā, ka rere whakamuri ngā mahara ki te wā e ora nō ana te whaene o Ruakere, a Te Wai-kapo-ata. Ko te wahine tēnei, nāna i tukituki ngā tatau o Te Tari Mātauranga i te kore e tika o ngā kaupapa me ōna whakahaere, whakaakoranga tamariki Māori i roto i ngā kura, ā, nāna hoki i whakahau, i whakakorikori te iwi kia eke atu ki runga ki ngā huarahi o te mātauranga e hono atu ai tātou, te ao Māori ki ngā whaioranga mātauranga o te wā.

Nā roto i ngā wānanga mō te reo i runga o Rangiātea i ngā tau 1980 heke iho ki tēnei wā i puta ai i ā ia, i ā Te Wai-kapo-ata te whakaaro mō te Pūranga Tākupu. Kā riro anō mā tana tamaiti, mā Ruakere rāua ko Sean Ellison e kawe te tīmatanga me te whakaotinga o tēnei kaupapa.

Engari me hoki anō ngā whakaaro ki ngā kaitautoko i a Te Wai-kapo-ata, arā a Te Noho-tupuhi Laurie Healy rāua ko Pirihira Katarina Rangi, i ā rāua e toitū ana i te mata o te whenua. Ko rātou tokotoru tēnei ngā taura i takitaki i tenei whaihua. Ko rātou te tira kua hipa i Te Pae-ārai-ki-tua, kua huri whai-i-tua.

Koinei, kua oti ake tēnei taonga, hei whakamātautau tuatahi ake i ā tātou, hei tiro tiro, hei wetewete mā te iwi, mā ngā kaiwhakaako i ngā kura, otirā mā te iwi whānui e whakahokia mai ai mō ngā whakatikanga, kia rite ai mō te tānga kupu, ki tōna puāwaitanga, ka puta ki te ao ko tēnei i wawatatia ai e Te Wai-kapo-ata mā arā, e Te Noho Tūpuhi Laurie Healy, e Pirihira Katarina Rangi, ko te ‘PŪRANGA TĀKUPU A TARANAKI’

Kāti rā, kia huri ake ki tēnei ngeri e whakaari ana i Parihaka, i ngā manu e rua, i a Moeahu, tōna ure tārewa, hei tuara mō tēnei kaupapa kua horahia atu nei ki te iwi whānui.

Titiro! Titiro! Ki te maunga tītōhea
Runga o Parihaka, Wai-toto-roa
Ngāti Moeahu, Ngāti Haupoto!!
Ko te tākiritanga i te kahu o Wikitōria –
Kaitoa! Kaitoa!
Ko Tohu, ko Te Whiti ngā manu e rua,
I-i-i patu te hoariri ki te rangimārie
Kss aue! Kss aue!
Ahakoa i te pāhuatanga o Parihaka
Hue-e-e!! Hue-e-e!! Hue-e ha-a!!

‘KO TĀU KUPU KŌRERO
KO TĀKU KUPU KŌRERO
UTAINA KI TE TAKAPOU WHĀRIKI
KA ORA TE UKI WHAIMURI’

Te Huirangi E. Waikerepuru,
Pūkākā,
Ngā Motu
19 o Pipiri, 1995
TARANAKI

TE TAENGA MAI O WIREMU KINGI TE RANGITAKE KIA KITE I A TE MAKARINI

I te 22 o nga ra o Pepuere i te tau 1860 i panuitia e te Kawanatanga o te motu i tena takiwa te panui o te whawhai ki Taranaki – a ka pipiri te pakeha raua ko te Maori ki te e whawhai i reira ai. I te 22 o nga ra o Pepuere i tenei tau (1872) ka pipiri ano te pakeha raua ko te maori i Taranaki – engari he pipiri aroha, he whakatupu i te pai. I tera 22 o Pepuere i kitea te tohu o te mate, o te rawakore, o te he noa iho. I tenei 22 o Pepuere ka kitea te tohu o te ora, o te rangatiratanga, o te tika noa iho. Koia tenei, no te 22 o nga ra o Pepuere ka taha nei ka tae mai a Wiremu Kingi Te Rangitake ki Taranaki kia kite i a te Makarini. I haere mai ia i tona kainga i Ngatimaru. Te ahua o te haere i te taenga mai ki te taone ko nga tangata maori noa atu i mua; muri atu ko Wiremu Kingi me tona iwi, kotahi pea rau e rima te kau; muri atu ko nga wahine i runga hoiho anake; muri rawa atu ko Waikato, e rua pea rau. Te taenga ki te piriti i Huatoke, i reira a te Pareti (Parris) e tatari ana – katahi ka haere tahi ratou ki te Tari maori i te taone. Kua tu noa atu te kai ki reira ma te manuhiri – hei aha kia korerotia ai. He nui te tangata, te pakeha me te maori, kua hui ke ki reira tatari ai: Katahi ka karangatia e te PARETI (Parris);-

“Haere mai e koro ma. Haera mai ki konei ki te nohoanga tawhito. Haere mai taku matua.”

Kai runga ko te KAHUI, ka waiata ki a Wiremu Kingi:-

Piki mai, kake mai, homai te wai ora ki au,
E tu tehu ana koa te moe a te kuia i te po;
Po, po, koi raru ai.
Ka he te manawa i te ao e;
E papaki tu ana te tai ki te reinga kaokao ka awatea.

(He tau tenei mo te manuhiri i te nohoanga i te marae. Ko tenei i muri nei he karakia whakahorohoro i nga tapu o nga tangata.)

Me tapu huhu, me te tapu horo;
Ka huhu ho tapu, ka horo ho tapu.
Ho tapu i whaihia, ho tapu i whakamana,
Ho tapu i tutawaketia,
Ho tapu i o rongo mai whititia.

“Haere mai e aku matua. Haere mai te iwi. Homai te onene; homai nga tangata. Haere mai aku matua, takahia nga wahi tau. Kua takoto te tikanga –kua noa te papa i roto i tenei ra. Nau tonu te tapu i roto i nga wehenga i mua; na ka noa nga wahi i whakatapua i mua. Haere mai taku matua. Haere mai te waka; haere mai te oneone. Kaore he ritenga – ka huhu te tapu.”

Ka to ko te MAKARINI;-

Katahi ka korero a te MAKARINI. He tangi atu ki a Wiremu Kingi – he karanga kia haere mai. Ka whakaputa a te Makarini ki te papa a Wi Kingi, a te Rangitawhangawhanga, nana i karanga nga pakeha ki uta ki Kapiti i mua. Ka mea hoki a te Makarini ki te kore tangata hei karanga ki a Wi Kingi – ko nga rakau anake o te ngaherehere... Kua maha nga tau e tiriwatia ana ratou i o ratou pakeha i Taranaki; e pai ana tena, kua hoki mai ki waho ka noho tahi ano ratou. “Ko tenei, haere mai! Takahia nga huanui kua haerea e o matua. Haere mai ki runga ki te whenua haere ai – te whenua i mate ai te tangata.” Ka mea hoki a te Makarini kia whakarerea atu nga pouritanga me nga kino o mua ka noho kotahi te noho, ratou ko a ratou pakeha. Ka mea ki te riri a Wiremu Kingi he riri awatea, e hara i te kohuru. Tera atu te roa o ana korero.

Kai runga ko HORI, he rangatira no Whanganui;-

“Karangatia! Tenei te iwi te haere nei i te ra. Karanga ki a Wiremu Kingi. Tenei te haere nei i te awatea. Karanga ki te tangata. Me korero te korero – korerotia ta koutou korero e pai ai koutou. Tenei te haere nei ki roto ki te puku o te taniwha. Koia tenei – karangatia te tangata i te awatea.”

Kai runga ko te PATU;-

“Haere mai e koro e te Makarini. Taku hoa haere mai. Ka pai to korero. Haere mai te tangata o tera waka (te waka o te pakeha). Tena korua ko Pareti. Tenei te haere nei i te awatea.”

Kai runga ko TAMATI TE OTI;-

‘Karangatia e te Makarini. Ka tika – ka tika kia takahia. Ae, e tika ana kia takahia i te ra nei ano. Me takahi nga wahi tapu o mua – ka noa inaianei. Ko wai te kai hanga o te ra, o te aroha, o te tangi? Ko whai hoki te tupuna o te taha moana? – ko te Makarini. Karangatia mai, tenei te haere nei.”

Ka tu ko te WHEIRO;-

“Tenei te haere nei ki nga korero o te ra o te Waikanae-tanga, ara o te pai. Ka tangatatia i roto i tenei ra. Tena koe e taku hoa.”

Ka tu ko IHAIA KIRI KUMARA;-

‘Tena koe e Waikato. I haere mai koe i era wahi o te motu, i era korero, i era pai, i era kino. Tena koe e taku hoa e te Aroha. Kua karanga to rangatira ki a au me mutu te patu tangata i tenei takiwa – e pai ana. Engari kaore au e pai kia mana tena ingoa ki runga ki taku oneone (mo Tawhiao). I ngaro ki Taranaki te tangata. Kua whakaaro koe kua puta a Wi Kingi, ka whai koe i muri i ona waewae – na, kia pai to haere.”

Kai runga ko HAPURONA, ka karakia ki a te Makarini tona karakia maunga rongo;-

Ka mate whiro, e tu takeke,

Tane i te timu, teiua i to tua

Tane i te tahuri ke, teina to tua –

Koe tai a mingimingi, koe ngarara tuatara;

Koe waka ka tukitukia, koe waka ka wawahia;

Koe waka whakarere.

Kei runga nei tetehi pou, kei raro nei tetehi pou –

Po ki tipua tetehi po, po ki tawhito tetehi po.

Ura manaeanea ka tuka te po –

Hia! Ka taka te po.

Homai Manawa nei te tu.

E! homai to wairua ora –

He ora ko to manawa, ko taku manawa;

Tenei hoki tou manawa ka tina,

Tenei hoki tou manawa ka toka,

Tenei hoki tou manawa ka poutaiki –

Tina noho tou manawa he ora,

Ko tou manawa ko toku manawa

He manawa ki mihia, he manawa ki rawea.

Tuturi o whiti, whakamaua ki a tina – hui e, taikie!

Pupuwaha manawa o tama,

Whakaeaea manawa o tama ki te rangi –

Rangi nui, rangi roa, rangi tahua, tahuanuku,

Tahua rangi e tu e.

Homai to wairua ora, he ora –

Awhiawhi iho ki te papa tuatahi,

Awhiawhi iho ki te papa tuarua,

Pupuru ra, raru ra,
Ki tamoremore nui no papa.
He rongō, he aio,
Tena tawhito pou ka tu, he tawhito –
Ko tawhito i whea?
Ko tawhito i tua, ko tawhito i a Rangi nui e tu nei.
E riri ana koe i waho ra,
E patu aua koe i waho ra.
Turakina i kona, ka hinga i kona, ka mate i kona.
Ka mana hoki te korero, ka matua hoki te wananga,
Ka matua hoki Rangi nui e tu nei,
Kei piri, kei tata mai hoki ki au e tu nei.

Haere mai e the Makarini ko te ora anake tenei e haere nei. Kua oti o ki e ki nei koe; kua tae mai matou ki nga nohoanga me nga takahanga o mua; a kaore he takiri, kaore he aha - e pai ana. Kua takoto ia (a Wi Kingi) ki to aroaro i te ra nei, e takoto mai na; kaore i tonoa – e hara i e mea nau i ki kia haere mai a Wiremu Kingi, he mea kite i roto i te whakaaro. Kaore aku korero i a au e tu nei; ko taku tika anake i au e haere na. Kaore au i whakaaro ki nga wahine me nga tamariki, he kaikaha ki te arataki mai i a ia (i a Wiremu Kingi) ki to aroaro – inahoki e noho nei. Kaore aku kupu ke – heoi nei ano. Ko koe tena, kua puta tau ki. Ka tika e te Makarini, ka oti to ki mo te turanga o nga waewae o nga tupuna. Kaore koe i huna i the pakanga. Heoi ano te ki, he takoto tapapa tenei i to korua aroaro ko te Pareti (Parris).

Heoi ka mutu i konei. No tetahi rangi i muri ka mui tonu te pakeha ki te Tari Maori ki te tangi ki a Wi Kingi. Te hanga tamariki pakupaku nei kaore i noho, i haere katoa ki te ru ki a ia; a ko taua kaumatua hoki i ahua reka ki aua tamariki – ka whanatu ratou ki te e ru ka kata mai ia, ka ru ka tangi mai. Ka mutu, kua pai rawa nga pakeha o taua kainga ki a Wiremu Kingi kua hoki mai ki waho noho ai hei hoa mo ratou ko o ratou tamariki.